

UOT: 81

DİL VƏ ÜNSİYYƏT

Pərvin KƏRİMOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 2 avqust 2020; çapa qəbul edilmişdir: 30 avqust 2020; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2021.

Received: 2 August, 2020; accepted: 30 th of August r, 2020; published online: 30 th of September 2021

Açar sözlər: *dil, cəmiyyət, ünsiyyət, mədəniyyət, tarix*

Giriş

Dil bütöv bir dünyadır. Söz insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olduğundan yaşamağa kömək edir, onların bir-birini dərk etməsinə yardımçı olur. Hələ qədim dövrlərdən insan cəmiyyətdə yaşayır. Birlikdə yaşamaq nəticəsində bir insanın öz fikirlərini, istəklərini, hisslərini digərinə bildirə bilmək zərurəti yarandı. Məhz ünsiyyət tələbatı da dilin meydana çıxmasına səbəb oldu. Bizlərdən hər birimiz dünyanı dərk edirik: bəzilərimiz üçün dərk etmək çətin olur, bəzilərimiz üçün asan olur, biri tez böyüyür, biri daha yavaş sürətlə. Lakin istənilən halda, bizlərdən heç birimiz doğma dil, ən sadə söz və ifadələr olmadan keçinə bilmirik.

Dil və onun xüsusiyyətləri

F.Sössürün mülahizələri içərisində dilin işarəviliyi probleminə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. O, dilin işarələrdən ibarət olması haqqında bəhs edərkən deyirdi: Dil işarələrdən ibarətdir [3, s. 67]. Sössürə görə, dil sistemlə xarakterizə edilən hadisədir. O, dilin mürəkkəb sistemə malik olduğunu göstərmiş və onun sistem kimi öyrənilməsinə zəruri hesab etmişdir.

Biz erkən uşaqlıq dövründən dünyanı dərk etməyə çalışırıq. Əvvəlcə yalnız marağdan, sonra isə həm də onda yaşadığımız kainatda öz yerimizi missiyamızı tapmaq zərurətindən. Bununla birlikdə, biz dilə sahib oluruq. O, dərkətmədə ən mühüm yeri tutur. Hansısa obyekt və ya hadisəni öyrənmək üçün əvvəlcə onu sözlə adlandırmaq, sonra isə xarakterizə etmək lazımdır. Əşyaları adlandırmağı bacarmamaq həm də onları tanımaqdır. İstənilən problem, hər şeydən öncə, dilin sözləri ilə formalaşdırılmalıdır. Öz fikrini sözlərlə düzgün ifadə etmək bacarığı asan iş deyil, lakin zəruridir. Hətta adi danışmada danışan fikrini elə ifadə edə bilməlidir ki, dinləyici onu müvafiq qaydada anlasın. Pis ifadə olunmuş fikir yalnız danışa bilməmək deyil, həm də fikirləşə bilməməkdir.

Dil mədəniyyətin bir hissəsidir. O, insan fəaliyyətində ən mühüm yeri tutur, elm və istehsalı, əxlaq və adətləri öyrənməyə, siyasət və incəsənət ilə məşğul olmağa imkan verir.

Ətraf aləmin qanunlarını aydınlaşdıraraq, insan öz ağı ilə başa düşməyə və öz sözləri ilə ifadə etməyə cəhd göstərərək, onları özünə aid edir.

Hər bir dilin tarixi yalnız xalqın tarixini deyil, həm də onun mədəni inkişafının ən mühüm mərhələlərini əks etdirir. Bundan başqa, xalqın mədəniyyət səviyyəsi daha çox dilin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir: insan fəaliyyətinin istənilən sahəsini təsvir etməyə imkan verən zəngin lüğət ehtiyatına malik yazı formasının olması, həyatın bütün halları üzrə üslubi formaların olması və s.

* doktorant, Xəzər Universiteti
e-mail: ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Doğma dilimiz bütün bu xüsusiyyətlərə malikdir və xalqımızın ən böyük sərvətidir. Yazıçılar həm öz yaradıcılıqları, həm də birbaşa ifadələri ilə daim bizə bu xəzinə ilə çox ehtiyatla davranmaq lazım olduğunu xatırladırlar. Biz öz dilimizi doğma adlandırırıq, çünki uşaqlıqdan bu dildə danışıq, düşünür, arzular qururuq, bu dildə bizim qohumlarımız danışıq. Bu dil vətənimizin dilidir, bu dildə həm qərarlı, möhkəm mübarizə sözü, həm yumşaq, incə sevgi sözü, həm də xoş, sakitləşdirici dərdinə şərək olmaq sözü, isti, nəvazişli ana sözü vardır.

Humboldt yazır: Dil düşüncəni təşkil edən orqandır. Tamamilə mənəvi, dərin daxili və iz qoymayan zehni fəaliyyət nitq sayəsində maddi hala gətirilir və hissələrin qavranılması üçün mümkün olur. Buna görə düşüncə və dil fəaliyyəti bölünməz bir bütündür [5, s. 92].

İnsanların öz doğma dillərinə nə dərəcədə təsir edə bilmələri ilə bağlı neçə yüzilliklər boyunca gedən mübahisələrdə iki əsas nöqtəyi-nəzər ayrılır. Onlardan biri ötən əsrin 70-80-ci illərində qrammatiklərin əsərlərində, digəri isə (bunun əksi) süni dillərin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olan strukturalist linqvistik nümayəndələrinin əsərlərində ən aydın ifadəsini tapmışdır. Birinci konsepsiyaya əsasən (əgər onu bir neçə sözlə ifadə etsək), dil həmin dildə danışan insanlardan asılı olmayaraq inkişaf edir, ikinci konsepsiyaya görə isə, dil, demək olar ki, bütövlükdə məntiqə uyğun tənzimlənməyə məruz qalır, çünki dil özündə insan tərəfindən ixtira edilmiş istənilən digər konstruksiyalar kimi, yaradıla və məhv edilə bilən təmiz formal konstruksiyaya əks etdirir.

Birinci doktrina, ilk növbədə dilin cəmiyyətdə fəaliyyətinin müxtəlif növlərini nəzərə almadığı və ya kifayət qədər nəzərə almadığı üçün, ikinci isə süni dillərin təşkili metodlarını təbii dillərin öyrənilməsinə tətbiq etdiyi və birincilərin ikincilərdən dərin keyfiyyətli fərqi ilə hər zaman hesablaşmadığı üçün zəif oldu.

Son zamanlar, dilin süni tənzimlənməsi prinsipinin tənqidi prosesində yenidən birinci konsepsiyaya qayıtmağa başlayıblar. Hər bir təbii dil, – məsələnin bu cür yeni formada qoyulmasının tərəfdarları söyləyir, – sərbəst və ziddiyyətsiz məntiqi-riyazi proqramlara əsasən deyil, müxtəlif növ ictimai amillərin təsirinə məruz qalaraq, özündə bütün ziddiyyətlər, qeyri-ardıcılıqlar, artıqlıqlar, standartlardan kənarlaşmalar və s. ilə birlikdə miras qalmış sistemi əks etdirərək, bir çox yüzilliklər ərzində kor-təbii şəkildə inkişaf edir [1, s. 90].

Qeyd edilən fikrin birinci hissəsi ilə tamamilə razılaşıaraq, yekun çıxarışı ədalətli hesab etmək olmaz – dil şüurlu tənzimlənmə və məntiqi nizamlanmaya çox az imkan verir. Əlbəttə, dilə münasibətdə tənzimlənmə və məntiqi nizamlanma kimi anlayışlar mexanika və formal məntiq planında başa düşülə bilməz. Lakin öz təbii inkişaf prosesində dillər özünəməxsus tənzimlənmə və özünəməxsus nizamlanmaya məruz qalır (məəyyən sferalarda və məəyyən növlərdə).

İnsanların ədəbi dilə təsiri hədlərini yalnız elmi üslub ilə məhdudlaşdıran alimlər yanılırlar. Adətən, bu cür düşüncələr: elm insan tərəfindən yaradılır və onun (elmin) dili də həmçinin insan tərəfindən yaradılır. Elmi üslubda, həqiqətən də, insan təsirinin dilin bəzi digər üslubları sahəsində olduğundan daha güclü hiss olunmasına baxmayaraq, elmi üslubu az qala xüsusi süni elm dilinə çevirməyə hazır olanlarla razılaşımaq çətindir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər cür həqiqi elmi dil öz spesifikasiyasını saxlayaraq, əsasında formalaşdığı və inkişaf etdiyi ədəbi dil ilə sıx bağlılığa malikdir.

Ardınca gələn sətirlərin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, dilin ən mühüm ünsiyyət vəsiyyəti kimi deyil, həm də fikrin həqiqi gerçəkliyi kimi şərhinə əsaslanaraq, insanın dilə, ilk növbədə, ədəbi dilə təsirinin tiplərini göstərək bu mövzuya yanaşmaq lazımdır. Burada dil dəyişikliklərinin səbəbləri haqqında məsələyə toxunmayacağıq.

İnsanın öz doğma dilinə təsiri, ilk növbədə, hər bir təbii dilin sosial təbiəti ilə determinasiya olunmuşdur. Və bu məsələ ilə bağlı XX əsrdə dilin sosial təbiətinin iki əsas

konsepsiyası aydın şəkildə formalaşdırıldı. Onlardan birinə (üstünlük təşkil edənə) əsasən, dildə mövcud olan sosial təbiətə malik hər bir şey ekstralinqvistik amillərin təsirinin nəticəsidir, digərinə görə isə, dil öz təbiəti, öz funksiyaları, cəmiyyətdə öz vəzifəsi ilə sosial olaraq determinasiya olunmuşdur. Birinci konsepsiya tutarsız, ikinci isə doğru və dərin görünür.

Əlbəttə, dilin qarşılıqlı təsirə malik olduğu müxtəlif institutların sosial təbiəti dilin özü üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, şübhəsiz, belədir. Və bu planda ekstralinqvistik amillərin dilə təsirinin öyrənilməsinin davam etdirilməsi lazımdır. Lakin bu, dilin sosial təbiətinin bütün xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi üçün kifayət deyildir.

Bu qeyd edilənləri iki elementar nümunə ilə izah edək. Danışq dilinin yazı dilindən fərqlənməsi dünyanın bir çox dillərində müşahidə olunur. Öz-özlüyündə bu cür fərq ekstralinqvistik amillər ilə stimullaşdırılır: danışq dilinin işlədildiyi situasiya, adətən, fikirlərin yazılı formada ifadə olunmasına imkan verən situasiya ilə müqayisədə başqa cür olur. Lakin dilin danışq və yazı üslublarının qeyd edilən diferensiasiyası dilin özünü, onun çoxqatlı strukturunu xarakterizə edir. Buna görə də, dövrümüzdə qrammatikadan ümumiyyətlə fərqlənən, ümumi xarakterli qrammatikadan fərqli xeyli danışq dilinin qrammatikası kitabları yaranır. Vahid milli dilin danışq və yazı üslubları arasında linqvistik və ekstralinqvistik amillərin qovşağında formalaşan fərq dilin sahib olduğu özünəməxsus xüsusiyyətinə çevrilir. Dilin bu cür xüsusiyyəti çevik olub, bu və ya digər konkret dilin fəaliyyətinin çox və ya az intensivliyindən asılı olaraq, zəifləyə və ya güclənə bilər [2, s. 87].

İkinci nümunə. İstənilən müasir dildə peşəkar leksika, adətən, cəmiyyətin peşəkar səviyyədə üzvlərə ayrılmasının təsiri altında meydana çıxır. Lakin formalaşdıqdan sonra, peşəkar leksika dilin özünün komponenti, onun daxili xüsusiyyəti olur. Əlbəttə ki, ictimai peşələr yeni xüsusi adlar meydana gətirərək, yenidən özlərini xatırlada bilərlər. Yəni də, dil tərəfindən qəbul edilərsə, yeni sözlər artıq leksik sistemin elementləri kimi çıxış edir və bununla da, daha ekstralinqvistik amil olmağı dayandırır.

Hegel zahirin daxilini yalnız əksi olmadığını, həm də daim onunla qarşılıqlı əlaqədə olduğunu vurğulayarkən çox haqlı idi. Əslində, bundan da artıqdır. İnkişafın bir mərhələsində xarici olan, digər mərhələdə daxili kimi çıxış edə bilər, daxili isə hərəkət prosesində xarici kimi çıxış edə bilər [3, s. 89]. Ona görə də, xüsusilə, dilin sosial təbiətinin yalnız ekstralinqvistik amillərə təsiri kimi dar çərçivədə nəzərdən keçirilməsi yanlışdır. Dilin sosial təbiəti olduqca zəngin və çoxcəhətlidir. Onun ekstralinqvistik amillərlə məhdudlaşdırılması ümumi linqvistika üçün dilin sosial təbiəti probleminin özünün əhəmiyyətini azalda bilməz.

Ekstralinqvistik amillərin təsirini diferensiasiya olunmamış və ya kifayət qədər diferensiasiya olunmamış formada təhlil edən tədqiqatçılar ilə də razılaşmaq olmaz.

F.Veysəlli qeyd edir ki, Dilin mövcudluğu formaları dedikdə eyni dilin funksional altsistemləri başa düşülür ki, onların da cərgəsinə dialektlər, ədəbi dil (və ya yazı standartı), həmçinin yarım dialekt və ya danışq dilinin müxtəlif tipləri daxildir [4, s. 77].

Elə görünür ki, burada keyfiyyət cəhətdən müxtəlif formalar bir cərgəyə düzülüb. Məişət-danışq dili (belə hallarda, bir dil haqqında müxtəlif dillərin birləşməsi kimi təsəvvür yaratmaqdan qaçmaq üçün, dilin mövcudluğunun forma və üslubları haqqında danışmaq daha yaxşı olardı) ədəbi dil (dil standartı) çərçivəsinə sığa bilər və istənilən dialekt adətən, bu çərçivəni parçalayır. Daha vacib olan digər bir məqam. Ədəbi dildə müəyyən tarixi dövrdən etibarən norma anlayışı ədəbi dilin özü üçün ən mühüm əlamətə çevrilir. Bununla yanaşı, dialektlər norma ilə bu cür əlaqəyə malik deyildir: dövrümüzdə onların fəaliyyət norması, adətən, ədəbi dil norması ilə uyğundur və sonuncudan kənarlaşma dərəcəsinə görə qiymətləndirilir. Digər bir məsələ də az əhəmiyyətli deyildir: günümüzdə ədəbi dilə şüurlu münasibət dərəcəsi, adətən, danışanların gündəlik məişət

həyatlarında qəbul edilmiş dialektə şüurlu münasibət dərəcəsindən tamam fərqlidir. Bu ikinci halda şüurluluq daha çox sifira bərabər olur.

Dil əsas kommunikasiya vahidi kimi

Danışığ və dil o qədər sıx bir-birinə bağlıdır ki, bəzən onları ayırmaq çətin olur. Məsələn, dil təcrübəsi, ana dilində danışan anlayışları bu və ya digər dilə nisbətən başa düşüləndir. İnsanın dilini bilmək onun bilik və bacarıqlarına əsaslanır və konkret bir şəxsə aid olduğu zaman dil təcrübəsi və ana dilində danışan nitq düşüncəsidir. Bu, dilin və nitqin müstəsna hallarda ayrıca mövcud ola bilməyəcəyini göstərir. Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün, ilk növbədə nitqin ayrılmaz hissəsi olan şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyəti müəyyən etmək lazımdır; mədəniyyət hər zaman şüurlu olaraq nədən istifadə edəcəyindən və nədən qaçılacağını təyin edir.

Hər kəs tarixə əsaslanan bir mədəniyyətə daxildir və eyni zamanda hər kəs ayrı-ayrılıqda mədəniyyətin ona məxsus olduğunu dərk edir, lakin mədəniyyətin əsas səviyyəsi dildən ibarətdir. Ana dilində danışan şəxsdir və dili dialektik qanunlarla zənginləşdirir və təkmilləşdirir, mənəvi yaradıcılıqla, şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyətlə sərbəst mətnlər yaradır və düşüncələrini ifadə edir. Dil və nitqlə bağlı bilik və bacarıqlar nitq mədəniyyətinin mahiyyətini anlamağa, yüksək mədəniyyət səviyyəsinə gedən yolu başa düşməyə öyrədir. Dildəki bütün münasibətlərin cəmi onun sosial funksiyasını təyin edən bir əlaqə vasitəsidir. Ancaq dildən başqa ictimai hadisələr də var. Dil və digər ictimai hadisələr arasındakı fərq nədir?

1. Dil işarələr sistemidir, müəyyən bir konsepsiyayı ifadə edən bir söz, müəyyən bir məzmunun, bir səsin ifadəsidir. Sonra dil elə olur ki, bu və ya digər səs, söz, cümlənin mənası, işarələri müəyyən bir fikri ifadə edir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki bəli və yox səsləri müəyyən bir mənə daşıyır və düzgün intonasiya ilə razılığın və narazılığın işarəsini ifadə edir.

2. Dil tam işləyən bir işarə sistemidir; İşarələr yalnız ayrı səslərdir, lakin müəyyən bir məqsədlə birləşdikdə özünəməxsus bir forma alırlar. Hər bir işarə bütöv bir hissədir.

3. Dil işarə sistemidir; Əhəmiyyətli bir funksiyayı yerinə yetirir, müəyyən bir mövzu və ya fakt haqqında fikir mübadiləsi aparmağa xidmət edir.

Hər bir işarə bir şeyi təmsil edir. Yalnız insanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur, idrak və ünsiyyət fəaliyyətləri üçün vacib bir vasitədir. Dilçilikdəki işarələr simvollar deyil, linqvistik adlandırma deməkdir. Hər bir dil işarəsi bir forma və məzmunu malikdir.

Nəticə

Dövrümüzdə ədəbi dil daha çox loru danışığ, jarqonlar və s. ilə qarşı-qarşıya dayanmışdır, nəinki dialektlər ilə. Bu da aydındır. Lorü danışığ ədəbi dildən nə qədər fərqli olsa da, bu hər iki anlayış eyni müstəvidə yerləşir. Lakin dialektlər haqqında bunu demək olmaz, baxmayaraq ki, tarixən onlar da ədəbi dili qidalandıra bilirdilər. Fərq ədəbi dilin tamamilə mövcud olmadığı və dialektin yalnız digər dialektlər ilə rəqabət apararaq özü özünün ağası olduğu dövrdə diaxronik olaraq daha aydın şəkildə aşkar olunur.

Toxunulan məsələ dilin sosial təbiətinin müxtəlif formalarda şərh edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, 340 s.
2. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004, 280 s.
3. Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik. Bakı: BDU nəşr, 2003, 380 s.
4. Veysəlli F.Y. Dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2017, 270 s.
5. Vilhelm Fon Humboldt. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında. Bakı: Nurlan, 2008, 467 s.

*Резюме**Парвин Каримова**Язык и общение*

В статье речь идет о языке и о том, что он является средством общения. Показано, что все входят в культуру, основанную на истории, и в то же время каждый по отдельности осознает, что культура принадлежит ему, но основным уровнем культуры является язык. Носителем языка является человек, и он обогащает и совершенствует язык диалектическими законами, духовным творчеством, сознательной и целенаправленной деятельностью свободно создает тексты и выражает свои мысли. Знания и умения, связанные с языком и речью, учат понимать сущность культуры речи, понимать путь к высшему культурному уровню. Совокупность всех отношений в языке является средством общения, определяющим его социальную функцию.

Кроме того, в статье рассматриваются отличительные черты разговорного языка от письменного языка. Делается вывод, что это наблюдается во многих языках мира. Само по себе такое различие стимулируется экстралингвистическими факторами: ситуация, в которой используется разговорный язык, обычно отличается от ситуации, в которой идеи могут быть выражены в письменной форме. Но отмеченная дифференциация стилей речи и письма языка характеризует сам язык, его многослойную структуру. Поэтому в наше время появляются книги Грамматика разговорного языка, которые отличаются от грамматики в целом, от грамматики общего характера. Различие между стилями речи и письма Единого национального языка, сформировавшееся на стыке языковых и экстралингвистических факторов, становится своеобразной чертой, которой обладает язык. Такая особенность языка является гибкой и в зависимости от большей или меньшей интенсивности деятельности того или иного конкретного языка может ослабевать или усиливаться. Профессиональная лексика в современном языке обычно возникает под влиянием разделения общества на членов на профессиональном уровне.

Но после формирования профессиональная лексика становится компонентом самого языка, его внутренним свойством. Конечно, общественные профессии могут вновь напомнить о себе, обрзавав новые специальные названия. Опять же, если они воспринимаются языком, то новые слова уже выступают как элементы лексической системы, тем самым они перестают быть более экстралингвистическим фактором.

Ключевые слова: язык, общество, общение, культура, история

*Summary**Parvin Karimova**Language and Communication*

The article talks about the language and its means of communication. It is shown that everyone is part of a culture based on history, and at the same time everyone individually understands that culture belongs to him, but the main level of culture is language. He is a native speaker and enriches and improves the language with dialectical laws, he creates free texts and expresses his thoughts with spiritual wisdom, conscious and purposeful activity. Knowledge and skills related to language and speech teach to understand the essence of the culture of speech, to understand the way to a high level of culture. The sum of all relations in the language is a means of communication that determines its social function.

In addition, the article explores the distinctive features of the writing language with spoken language. It is concluded that it is observed in many languages around the world. In itself, such a difference is stimulated by extralinguistic factors: the situation in which the spoken language is worked, as a rule, is different in comparison with the situation in which ideas are expressed in writing. However, the mentioned differentiation of the spoken and written styles characterizes the language itself, its multifaceted structure. Therefore, in our time, books of good grammar of spoken language arise, which differ from grammar in general, from grammar in general. The difference between the spoken and written styles of a single national language at the junction of extralinguistic and extralinguistic factors becomes a distinctive feature of the language. This type of language is flexible and can be weakened or strengthened, depending on the intensity of the activity of one or another specific language.

Professional lexicon in modern language is usually formed under the influence of the separation of society into members at a professional level. But after formation, professional lexicon becomes a component of the language itself, its inner meaning. Of course, public professions can remember themselves again,

katirarak new special names arise. Again, if it is perceived by the language, the new words already act as elements of the lexical system, and thus cease to be a more extralinguistic factor.

Keywords: *language, society, communication, culture, history*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.